

ARBETSRAPPORT NR 92
KATASTROFJOURNALISTIKENS
DILEMMAN

En forskningsöversikt med etiska och
psykologiska perspektiv

Liselotte Englund
1999

ISSN 1101-4679

Förord

Hösten 1998 drabbades Sverige av landets andra stora katastrof på fyra år. Diskoteksbranden i Göteborg satte återigen svenska medier på prov i en av journalistikens mest utsatta och omdiskuterade situationer. Efter Estonias förlisning var debatten högljudd om mediernas närgångenhet och bristande respekt för de drabbade. Efter göteborgsbranden har tonen varit en annan; Debatten - åtminstone den medieinterna - har mer fokuserat på svårigheterna i det journalistiska uppdraget. Ett "mission impossible" som sätter alla inblandade på prov och där det är omöjligt att göra alla rätt.

Föreliggande arbetsrapport är ansatsen till ett forskningsfält som ännu är relativt ringa belyst; De psykologiska och etiska aspekterna på katastrofjournalistiken. Krispsykologin som forskningsområde rymmer idag mycken kunskap som bättre skulle kunna tas tillvara inom den journalistiska forskningen. Detta arbete är ett försök att sammansmälta kunskap om medier och journalistik med psykologiska begrepp. Dels som ett försök att belysa de psykologiska effekterna av tidig medieexponering efter en katastrof, dels för att öka förståelsen för den psykologiska påverkan journalister och fotografer är utsatta för på olycksplatsen.

Arbetet är en preliminär analys som bygger på ett "working-paper" presenterat vid den 14:e nordiska konferensen för medie- och kommunikationsforskning i Kungälv, augusti 1999. Till grund för arbetsrapporten ligger också forskarstudier i krispsykologi vid *Centrum för Folkhälsoforskning i Karlstad* (1995) samt en artikel publicerad i *JMG Granskaren* nr 1, 1999. Dessutom ingår några preliminära tendenser från ett pågående forskningsprojekt om mediebevakningen efter brandkatastrofen i Göteborg, på uppdrag av Styrelsen för Psykologiskt Försvar. Här finns också erfarenheter samlade från medverkan vid ett antal seminarier och debatter under 1998 och -99, däribland *Uppsala Psycho Trauma Days* 1998 och ett extrainsatt seminarium om göteborgsbranden på *Läkarnas Riksstämman* samma år. Till huvudsaklig grund för föreliggande arbete ligger dock litteraturstudier, vilka är att betrakta som ett avstamp inför kommande avhandlingsarbete i ämnet.

Karlstad och Göteborg i augusti 1999

Liselotte Englund
doktorand vid JMG

Innehåll

Inledning	3
Etiskt omdöme och oetisk press	4
Nyhetsrus och förlamning	5
Personlig kris och nyhetsjakt	6
Trauma eller terapi	9
Grävande och information	10
Vikten av entydigt budskap	11
Avsändarens ordbruk	12
Katastrofproffs möter oförberedda medier	12
Från händelse till nyhet	13
Skenbar medieetik	14
Att träffas innan det har hänt	15
Lust till lärande	17
Två sidor av samma mynt	17
Katastrofetik -en framtida vägvisare	20
Slutord	21
Noter	22
Figurförteckning	22
Referenser	23

Inledning

”De värsta katastroferna och olyckorna följs oftast av de största journalistiska framgångarna”. Det konstaterar Staffan Heimersson, Sveriges Radios Wienkorrespondent när han intervjuas i konkurrentkanalen P6/Z i samband med att han tilldelats ”Stora journalistpriset 1995”¹. Motsvarande reflektion gör en av Göteborgs-Postens fotografer kring en bild han tagit under brandkatastrofens akuta skede i Göteborg hösten 1998. Inom utmärkelsen ”Årets bild” tilldelas fotografen första pris i klassen årets nyhetsbild. Han uttrycker senare en kluvenhet i att belönas och gratuleras för ett dokument som står för en så kollosalt lidande². Ett lidande som främst kan tillskrivas alla inblandade men också ögonvittnen, dit fotografer och journalister kan räkna sig.

Det kan tyckas enkelt för utomstående att moralisera kring journalisters och fotografers närgångenhet, men samtidigt finns en allmänhetens förväntan att få se den otäcka verkligheten skildrad med lupp. Journalisten och mediet behöver sitt nyhetsstoff. Finns då något val, och någon klart angiven gräns mellan uppskattad sensation och svidande brist på etik? Även hos allmänheten tycks det finnas en kluvenhet inför paradoxen närhet kontra avstånd. Dels framstår behovet att få veta allt så fort som möjligt, och nästan till varje pris, dels finns en vilja att visa drabbade människor hänsyn.

Vid en debatt- och diskussionskväll på Publicistklubben Väst i Göteborg samlades hösten 1998 drygt 200 personer för att ta del av berättelser från de journalister och fotografer som arbetade den fasansfulla brandnatten i oktober samma år³. På första åhörarbänk sitter personalen från polis och räddningstjänst, något spända inför mötet med den journalistkår de ofta ratat för sin påträngande iver att förmedla och recensera. Anletsdragen mjuknar i takt med tiden när en efter en på podiet lämnar sin skakande redogörelse för hur det kändes att efter två minuter sluta fungera som journalist. Att stoppa ner block och penna, för att i stället minnesnotera. Att som fotograf gråtande rikta kameran mot vad som visar sig vara döda barn och unga. Att bli stenkastad och ifrågasatt. Att själv vara chockad men i kraft av det redaktionella trycket, och ett alltmer bleknande professionellt filter, ändå agera och delvis fungera.

På olycksplatsen möts yrkesgrupper med högst olika uppdrag och förutsättningar. Interaktionen mellan räddningsmannskap och medier kräver kunskap, insikt och ömsesidig förståelse. God katastrofjournalistik ställer stora krav på lyhördhet och kompetens. Professionalitet och medmänsklighet i syntes, närgången rapportering förenad med respekt för den intervjuades tillstånd. Ett ”mission impossible” där olika intressen och handlingar motverkar varandra, där det är omöjligt att göra allting rätt och tillfredsställa alla. Ämnesrådet pekar på många dilemma, och det är ingen tillfällighet att dessa tragiska händelser ofta leder till de största journalistiska framgångarna.

Etiskt omdöme och oetisk press

Journalister och fotografer har en svår uppgift i att bemästra stressen och klara de etiska avvägningarna på olycksplatsen. Ändå förväntas alla yrkeskoder sitta bergfast trots att uppdraget kanske sker under chock eller chockliknande betingelser. Det kan vara relevant att fråga sig varför så stor andel etiska avvägningar överläts till den enskilda reportern eller fotografen på olycksplatsen. Oetiska intervjuer görs av naturliga skäl, men borde inte alltid publiceras. Att omvärdera insamlat material före sändning eller pressläggning är en möjlighet som rimligen bör utnyttjas vid de tillfällen då inte direktsändning förhindrar det. Många avgörande etiska bedömningar kan göras på redaktionell nivå, men verkligheten blir ibland den rakt motsatta. Från redaktionen kommer ofta de förväntningar och den press som får reportern att gå ett steg till. Mycket tyder på att okänsligheten ökar med avståndet till händelsen. Förklaringen är i grunden enkel. En katastrof är teoretiskt sett den perfekta nyheten. En jämförelse av begreppen *nyhet* och *kris* ger vid handen att de båda vetenskapliga definitionerna i mycket hög grad sammanfaller (se fig. 1). Jämförelsen förutsätter att en katastrof betraktas som en form av kris, där kris i detta sammanhang innebär *samhällelig* kris. Om man därtill lägger definitionen av *katastrof* framträder ännu föer likheter och paralleller. Katastrofen kan därmed självklart leda till nyhetsrus, samtidigt som upplevelsen på plats kan chocka och förlama mediernas personal.

Fig. 1 En jämförelse av begreppen "kris" och "nyhet" och "katastrof", vidareutveckling efter Englund (1995).

<u>KRIS</u>	<u>NYHET</u>	<u>KATASTROF</u>
Onormalt	Sensation Ovanligt	
Hastigt och oväntat	Oväntat Okänd utgång	Akut inträffat
Betydelse för samhället och för många människor	Identifikation Förmodad betydelse för läsaren + kulturell närhet	Kräver omedelbart tillgängliga sjukvårds- och sambällsresurser
Kan hota grund- läggande värd	Personifiering	Hotande situation, där samhällets resurser är otillräckliga för de insatser som behövs
Kräver snabba beslut	//	Extraordinära och samordnade åtgärder är nödvändiga
Källa: Fritt efter Flodin: "Kris- kommunikation - en kunskapsöversikt" (1993)	Källa: Einar Östgaard i Hadenius & Weibull: "Massmedier" (1999)	Källa: Fritt efter Socialstyrelsens definition av katastrofbegreppet, i Allmänna råd från Socialstyrelsen 1991:2 (reviderad upplaga 1996)

En katastrof kan sägas uppfylla alla tre kriterierna för begreppet sensation: ovanligt, oväntat och med okänd utgång. Identifikationen är inte sällan stor. En katastrof har oftast betydelse för många läsare. Direkt och indirekt. Om vi tar Estonia som exempel kan den kulturella närheten sägas vara stor - många svenskar åker någon gång med en färja. I Göteborgsfallet kände många ungdomar igen situationen att vara alltför många människor i en alltför liten lokal. Personifieringen vid många sådana här händelser är påtaglig, många enskilda människoöden berörs och skildras. Enligt amerikanske journalisten Walter Lippman ska en nyhet (a) väcka känslor och (b) erbjuda identifikation (Hadenius & Weibull, 1999). En katastrof väcker alltid känslor.

Begreppet kris har lika många definitioner som tolkningar. Det kinesiska tecknet för kris betyder hot och möjlighet. Redan där framgår ett av katastrofjournalistikens många dilemman.

Nyhetsrus och förlamning

Närgångna och nyhetsjagande katastrofreportrar har då och då diskuterats både inom medie- och forskarvärlden. Detta framgår bl a av rapporterna efter Estoniakatastrofen. Nyhetsruset sätter inte bara etiken på prov, utan kan också få praktiskt ödesdigra konsekvenser för det operativa räddningsarbetet. En finsk studie beskriver hur mediernas klappjakt blockerade räddningstjänstens telefonlinjer och på så sätt förhindrade de akuta insatserna (Raittila, 1996). Det finns också exempel på journalister som "wallraffat" sig fram genom att på olika sätt utge sig för att vara andra personer och på så sätt lyckats tränga sig in i sjukhusens salar (Härstedt, 1995).

Flera forskare är överens om att journalister kan förvärra det trauma som den inblandade vid en katastrof kan uppleva (Enander, Larsson & Wallenius, 1993; Jarlbro, 1994; Lundin, 1992; Mjønes, Goetzinger-Falk & Stadin, 1992). Många anhöriga upplever sig utställda till allmän beskådan i pressen, och tycker att journalister ofta ger en felaktig och/eller ofullständig bild av händelseförloppet. Några studier pekar också på att medierna bidrar till att avsiktligt påverka eller manipulera inblandade aktörers tolknings-process. Panikmyten har fortfarande ett starkt fotfäste bland allmänheten och kanske kan detta driva medierna till att dramatisera katastrofer och liknande händelser på ett närgånget sätt.

Ett antal katastrofmedicinska studier visar att bristande hänsyn direkt har försvårat räddningsarbetet. Intervjuer med ingripande räddningspersonal borde enligt dessa inte få förekomma om arbetet riskerar bli stort (Jarlbro, 1993). På många svenskars näthinna finns bilderna av en ytbergares arbete ute på Östersjön efter Estonias förlisning. Spekulationer spreds angående vilka konsekvenser det fick att ett TV-team följde en helikopter ut på uppdrag. Innebar det att färre människor kunde bärgas? Här är det dock viktigt att tillägga det ansvar som räddningsorganisationen själv har. Det ligger i journalistens natur att följa en händelse så nära som möjligt. Därför tillkommer det också de ansvariga att sätta gränser och säga nej när så är nödvändigt.

Varje sjukhus som har beredskap för större olyckor bör också ha beredskap för mediebevakningen. Det tillhör vårdansvaret, anser Hans-Gunnar Axberger i sin bok "Pressetik" (1994). Han menar att det är viktigt att vara realist i förhållande till pressen. En realistisk syn på pressens roll och

mentalitet förebygger obehagliga överraskningar och besvikelser. Axberger hänvisar till Annika Hagströms och Stig Jonssons bok (1990) om den tragiska bussolyckan i Norge, där nio barn omkom. Bevakningen av bussolyckan visar enligt Jonsson att det råder en "...veritabel hyenmentalitet på pressfrihetens bakgård" i anslutning till stora, spektakulära olyckor. Journalister "wallraffar" sig in bland anhöriga som uppenbart vill vara i fred för massmedierna.

Hos den som mist en anhörig vid katastrof eller olycka påverkas bearbetningen i hög grad av i vilken utsträckning den dödes kropp skadats eller vanställt. Det är också av stor betydelse om någon kan göras ansvarig för dödsfallet (Kallenberg, 1987). I det senare fallet är massmedierna alltid ivriga i sökandet efter en syndabock. Ordet syndabock går tillbaka till tiden för gamla testamentet där det beskrivs hur judarna bekände sina synder genom att lägga händerna på en levande bocks huvud och sedan skicka ut den i öknen. På så sätt överfördes de egna synderna till bocken. I socialpsykologisk bemärkelse kan individen genom att utse en syndabock lätta på egna inre konflikter och ångest, för att rikta ilska och skuldbörda mot någon annan individ (Jarlbro, 1993). I massmediernas fall handlar det ofta mer om spekulationer än om sakliga analyser och fakta. Skuldfrågan är central, både för medierna och de drabbade, men borde hanteras mer varsamt än vad som sker idag. Kunskap lindrar ångesten, hävdar psykiater Tom Lundin. Därför är det naturligt att de anhöriga och överlevande efter Estoniakatastrofen snabbt vill få veta vad, vem eller vilka som orsakat katastrofen. Det ligger också i allmänhetens intresse. Flera förvånas över att svenska journalister i så liten utsträckning ställde myndigheter till svars. Någon minister borde ha avgått, anser Kerstin Persdotter i Publicistklubbens Årsbok 1995. Utanför den politiska världen söktes dock syndabockar febrilt.

Tiden fram till Göteborgsbranden har svensk debatt om katastrofjournalistik främst dominerats av kritik mot journalistkårens bristande hänsyn. Mindre har man diskuterat journalisternas och fotografernas arbetsvillkor, och det faktum att ett steg bakåt kan vara en lika vanlig handling som ett steg framåt. Det finns naturligtvis etiskt agrande mediepersonal, och även exempel på personer som fått så starka personliga reaktioner av händelsen att de inte orkar genomföra sitt arbete. I samband med brandkatastrofen i Göteborg har dock vittnesskildringarna om det senare varit många. I tidningen Journalisten⁴ beskriver en TV-fotograf hur yrkesfiltret föll efter två minuter, hur han tänkte att "den här bilden kan jag inte ta". Vid aktuella debatter som den tidigare nämnda har flera liknande vittnesskildringar avgetts. Ett exempel på journalistisk förlamning beskrivs i Lindesberg efter Estoniakatastrofen. Personalen på Bergslagsposten har morgonmöte, 33 personer från orten saknas och ingen vill skriva. Uppdragen går i stället till en ung kvinnlig reporter stationerad några mil bort, och händelsen leder senare till frågan om en tidning också ska sörja⁵.

Personlig kris och nyhetsjakt

Att skildra människor i kris innebär ett alldeles särskilt dilemma; En människa i chock - exempelvis en överlevande - är inte att betrakta som ett fullt tillförlitligt ögonvittne. Samtidigt kanske de enda ögonvittnen som finns att tillgå befinner sig i detta tillstånd. Till bilden hör också att även mediernas personal i olika utsträckning själva drabbas av den händelse de bevakar. Det mesta tyder på att denna känslomässiga påverkan har ett starkt samband med vilken fas av katastrofen som ska skildras. Att se människor fly ut ur ett brinnande hav är givetvis en svårare upplevelse än att i

efterhand intervjua någon om det. Studier under slutförande bekräftar detta⁶. Efter ansatsen att väga samman definitionerna av nyhet respektive kris och katastrof (fig 1, sid. 4), kommer här ett försök att illustrera eventuella paralleller mellan individens krisreaktion och katastrofens förlopp. I vårt land har framför allt Johan Cullberg (1980) utvecklat teorier kring krisens olika faser. Dessa är...

(1) Chockfasen	där den krisdrabbade inte förstår det som händer eller kan se meningen med det.
(2) Reaktionsfasen	där smärtan som händelsen orsakat börjar visa sig
(3) Bearbetningsfasen	där individen börjar återgå till vardagen och orientera sig mot nuet
(4) Nyorienteringsfasen	där individen lär sig leva med det som hänt.

Katastrofen kan också den indelas i fyra faser, och beskrivs av Jarlbro (1993);

(1) varningsperioden	som oftast är mycket kort, präglas ofta av överaktivitet i stället för effektivitet.
(2) katastrofperioden	leder ofta till traumatiska reaktioner, förvirringstillstånd och stereotypa beteenden. Förvirring och apati försvårar ofta räddningsarbetet.
(3) rekylperioden	inleds efter att själva katastrofen och krisen upphört. Här framträder informella ledare, och inte sällan bildas aktiva grupper ur ett starkt engagemang för en sak.
(4) ambivalensperioden	inträder när känslan av aktivitet och ömsesidig hjälp börjat gå över. Här letar individer efter syndabockar, och inte sällan får myndigheter och räddningsmanskap spela denna roll.

Noteras bör att ovan nämnda fasindelning som under många år varit en dominerande utgångspunkt inom krisforskningen alltmer förlorar fotfäste. En anledning är svårigheten att dra skiljelinjer mellan de olika faserna. Dock kan synsättet ha relevans för att skildra olika problemställningar under ett förlopp. Detta gäller såväl vid betraktandet av individens som samhällets krisförlopp.

I det fortsatta resonemanget bortses från katastrofens varningsperiod, eftersom detta är en fas som i princip alltid är avslutad när massmedierna kommer in i bilden. Katastrofperioden kan sättas i relation till individens chockfas. Ingen eller få förstår vad som händer eller kan se meningen med det. Ett mycket ömtåligt skede som visar på svårigheterna att hantera medierna. Intervjuer efter en tågurspärning i Upplands Väsby 1980 skildrar detta på ett tydligt sätt, enligt Jarlbro (1993).

"Massmedierna hade fritt tillträde till olycksplatsen och journalister kunde utfråga samtliga som deltog i räddningsarbetet./.../Då den sist levande fastklämde befriats uppstod trängsel och oreda när fotograferna försökte ta bilder. En brandman som höll upp en droppflaska, var nära att slås omkull."

Finns det någon gång skäl att hindra journalisterna i deras arbete? Kan allmänheten avvara den information som journalisten är på jakt efter i katastrofens akuta skede? Nej, för en äkta nyhetsjournalist är det värre att ha blivit beskylld för att göra för lite än för mycket i sådan situation. Det anser Kerstin Persdotter, chef för Nyheterna TV 4, i sin artikel i Publicistklubbens årsbok 1995. Den interna kritiken på redaktionen blir hårdare om det visar sig att en medarbetare underskattat en stor händelse. Det är inte fel att kritisera och ifrågasätta journalisters sätt att arbeta, menar hon. Men alltför sällan går någon till försvar för det som i själva verket är en självklar nyhetsrapportering. Persdotter skriver vidare;

"Med en katastrof med så många offer blir rapporteringen nästan outhärdlig att följa, Helt enkelt därför att det som skildras är outhärdligt./.../Om det gjordes övertramp så var de få och ett resultat av den mycket svåra arbetssituation som vi ställdes inför. Det är inte hyeneaktigt att söka upp överlevande och intervjua dem på sjukhus, insvepta i filter, fortfarande uppenbart märkta av sina skräckupplevelser. Jag skulle vilja se den TV-tittare eller radiolyssnare eller tidningsläsare som inte vill ta del av de berättelserna."

I nämnda årsbok finns också en redogörelse av uttalanden vid en Estonia-debatt på Publicistklubben i oktober 1994. Där framgår av Expressens nyhetschef Lars Näslund att tidningen arbetat under mottot "The sky is the limit". Han talar hellre om reporterresurser än om etik. Aftonbladets nattchef Lena K. Samuelsson hävdar däremot att "hennes" tidning förde en kontinuerlig etisk diskussion, och att de på ett tidigt stadium bestämde sig för att inte publicera några bilder på döda människor.

Mycket tyder på att den etiska medvetenheten, och sättet att samtala om etik på redaktionerna har förändrats genom de senaste årens stora svenska katastrofer⁶. Journalister kan dock inte betraktas som ett enhetligt kollektiv med samma etiska principer. Inte heller massmedierna kan studeras under samma lupp. Det råder mycket olika förutsättningar och åsikter kring nyhets- och katastrofjournalistiken beroende på mediets karaktär; press eller TV, riks eller lokalt. Också de individuella åsikterna går starkt isär. Pressen säger sig ofta ha en självsanerande funktion, och från massmediernas sida riktas inte sällan kritik mot PO (Pressombudsmannen) och PON (Pressens Opinionsnämnd) för en dömande och alltför juridisk attityd. Det konstaterar fd PO Thorsten Cars i sin bok *Pressetiken i praktiken* (1991). Om pressens självsanerande verksamhet ska tas på allvar av allmänheten och inte uppfattas som som ett tomt sken eller ett spel för gallerierna, måste den bedrivas med fasthet och konsekvens, menar han. Många med honom anser att de pressetiska reglerna behöver ses över och framförallt efterlevas bättre, däribland medieforskarna Nohrstedt och Ekström, som menar att interna diskussioner om etik kopplade till praktik är av stor vikt för journalistkåren. De pressetiska reglerna kan annars bli en kosmetisk kuliss framför något som mest liknar moralisk korruption (Ekström & Nohrstedt, 1996).

Trauma eller terapi

En självklar del av katastrofrapporteringen är att skildra de människor som drabbats och dem som överlevt. Att ha blivit fotograferad eller filmad av TV och exponerad i chocktillstånd för en stor publik, kan dock vara skadligt för de överlevandes framtida rehabilitering. Det finns exempel på hur publicerade TV-inslag och artiklar kan användas för att stanna kvar i sorgen, en slags fixering som gör det svårt att gå vidare. Många människor som drabbats av posttraumatisk stress - ett psykiatriskt tillstånd som effekt av ett psykiskt trauma - visar tendenser att söka upp traumat på nytt (Mjones m fl, 1992). Att titta på TV-inslaget kan vara ett sätt. Vitenamveteraner som blir legoknektar är ett annat exempel. I TV:s "Aktuellt" en knapp månad efter Estonias förlisning berättar överlevande Sara Hedrenius att hon sparar alla TV-upptagningar från olyckan och hur de kan komma att hjälpa henne att bearbeta det som hänt (Nordström m fl, 1996).

Att medierna skulle eftersträva konsekvensneutralitet i dessa sammanhang, kan knappast anses vara sig rimligt eller möjligt. Konsekvensneutralitetens dilemma (Fichtelius, 1997) lämnar visserligen plats för den enskilde reporterns engagemang och avgöranden inom en gråzon. Därmot är konsekvenserna för den drabbade inte lätta att bedöma. Om personintervjuerna och närbilderna innebär ett trauma för en individ, kan liknande publicering vara terapi för en annan. Efter Estoniakatastrofen har flera människor vittnat om hur t ex reportaget om den förlorade hustrun blev ett vackert avsked, en hyllning och en hjälp i bearbetningen⁵. Mycket handlar naturligtvis om på vilket sätt dessa människor och händelser skildras. Efter brandkatastrofen i Göteborg beskriver ett antal journalister hur de uppsökts av familjer med önskan "kan ni inte skriva om oss, vårt barn har också dött"⁶. Någonstans måste dock medierna sätta punkt för att inte bli de anhörigas terapeuter.

-Att trampa på andra blev min räddning, sa en av de överlevande efter Estoniakatastrofen. Hans uttalande kablades ut över världen med en hastighet som han knappast kunde ana. Denne danske man var bara en av alla de drabbade vi kunde se, höra och läsa om minuterna, timmarna och dagarna efter katastrofen. Offer för en katastrof, men också offer för ett massmedialt våld som utövas oavsiktligt men kanske också oreflekterat. Mannen visar sig senare heta Morten Boije Hviid, och fyra år efter Estonias förlisning utkommer han med en bok som bland annat beskriver de enorma skuldkänslor som uttalandet gett honom, men också uttrycker en viss förståelse för mediernas arbetsvillkor och de olika behov som journalisten och den intervjuade har (Boije Hviid, 1999). Boije Hviid ordnade två dygn efter hemkomsten från den förlista Estonia en presskonferens där han ville förekomma en väntad pressanstormning;

"Men jag kan dessvärre inte sälla mig till kören av förorättade offer för den glupska pressen, för jag bär själv en stor del av ansvaret för vad som skrevs, både på gott och på ont. När jag hamnade i knipa berodde det alltid på att mitt samspel med pressen råkat spåra ur av en eller annan anledning. Antingen för att vi, journalist och offer, inte tog oss den tid som behövdes, inte tänkte oss för eller inte var tillräckligt uppmärksamma på varandras behov och intressen, som ibland visade sig vara oförenliga". (Boije Hviid, sid. 125)

Påfallande är att det timmarna efter brandens utbrott i Göteborg sitter en ung man och säger rakt in i TV-kameran; " Jag råkade trampa på en massa människor när jag skulle in och hämta dem"⁷. Uttalandet är påfallande lika den danske mannens, efter Estonia, med skillnaden att den här pojken

hade vänt in för att rädda andra - inte sig själv. Dock hypotetiskt på bekostnad av andras lidande. Liknande citat skulle, eftersom de ofta betraktas som viktiga skildringar av situationen, kunna återges av den aktuella reportern utan att fästas på källan till uttalandet. Ett dilemma uppstår då radio och TV direktsänder och inte kan förhindra att liknande uttalanden publiceras.

Naturligtvis har vid dom här händelserna också getts prov på förträfflig journalistik. Den andra sidan av myntet ger vid handen att massmedierna använda på rätt sätt spelar en mycket viktig roll som informationsförmedlare och rapportör. Och behovet av information är stort, både från den breda allmänheten och för dom anhöriga. Alltför många gånger har dock anhöriga nåtts av besked från pressen innan polis, präster eller krisgrupper hunnit fram. Informationen är nödvändig, men det är av största vikt för den fortsatta sorgebearbetningen på vilket sätt den ges (Gröning, 1990; Kallenberg, 1987; Lundin, 1992).

Grävande och information

Mediernas roll i katastrofens akuta fas är informativ snarare än granskande, det är en allmän uppfattning. Exempel från brandkatastrofen i Göteborg pekar dock på ett tydligt dilemma i detta avseende. Tidigt på dagen gör räddningstjänstens insatschef uttalandet att branden troligen är anlagd. Nyheten, som snabbt kablats ut i nyhetsnätet, visar sig vara en förhastad slutsats. Kanske är detta en effekt av mediernas förväntan eftersom en dementi, enligt räddningstjänstens uppgift, omedelbart fördes fram till pressen men inte fick tillbörligt genomslag. Inte förrän långt senare³. Frågan är då; gjorde medierna rätt som i detta skede okritiskt förmedlade information, eller borde räddningsledningens besked redan här ha ifrågasatts och granskats? Uppdraget synes omöjligt, men vittnar om betydelsen av källornas tillförlitlighet. I den första delrapporten från Analysgruppen för Estoniakatastrofen och dess följder, beskrivs hur massmedierna får - eller tar sig - ett ökat utrumme där myndigheterna saknar relevant och korrekt information (SOU 1998:132).

”Kunskap och insikt är alltid ångest-reducerande. Därför är information viktigt både före, under och efter en katastrof”. Det anser psykiatern Tom Lundin i sin bok om Traumatisk stress (1992). Det torde vara av stor betydelse på vilket sätt kunskap och information delges den berörda. Informationen måste vara korrekt och tillförlitlig. Det handlar om kvalitet i budskapet; form och innehåll. Informationen vid traumatisk stress ska vara adekvat, uppriktig och rätt-tidig, menar Lundin som är överläkare vid psykiatriska kliniken på Karolinska sjukhuset samt en av de två ansvariga läkare som arbetade vid Estoniaterminalen efter olyckan. Han anser att massmediernas sätt att ösa på med information får konsekvenser för de drabbade. Det är nödvändigt med en stor öppenhet inför medierna men samtidigt viktigt att skydda den enskildes integritet.

Vikten av entydigt budskap

Så länge experterna inte är överens anser allmänheten att deras gissningar kan vara lika bra som expertisens (Fischhof m fl, 1982). Människor förnekar i allmänhet osäkra meddelanden. De vill ha fakta, inte antaganden. Likväl som allmänheten tillåter sig gissa vad som hänt, gör massmedierna ofta detsamma. Nyheten om vad som *kan* vara orsaken presenteras ofta med lika stor kraft som när den egentliga orsaken är fastställd. Ett aktuellt typexempel är beskedet efter Göteborgsbranden om att branden var högst sannolikt var anlagd. Ett besked som snabbt dementerades, men där dementin nådde ut på bred front först efter några timmar (se föreg. kapitel).

I nyhetsförmedlingens principer ligger att i första hand rapportera om händelseförloppet vid en olycka. Därefter ge bakgrundsfaktorer och eventuella förklaringar. En typ av reportage som borde få större utrymme är beskrivningar av normala och avvikande reaktioner på traumatisk stress, om chockeffekter och sorgebearbetning (Lundin, 1992; Mjones m fl, 1992). Detta är en del av mediernas informationsfunktion som lätt krymper vid sidan av nyhetsförmedlingen. En svår avvägning kan gälla möjligheten att välja och sovra bland informationen. De drabbade bör om möjligt både i kort- och långtidsperspektiv få en chans att styra informationsutbudet. Påståendet kan verka abstrakt, men det kan till exempel handla om ökade möjligheter att säga nej till intervjuer. Det kan också handla om detaljer kring en omkommens dödorsak. För den enskilde vore det ofta önskvärt att dylika uppgifter publiceras i medierna först efter att de anhöriga själva känt sig redo att ta del av just den informationen från katastroforganisation eller sjukvård. Därför bör medierna inte ta på sig rollen som detaljinformatör i en utsträckning som kan skada de inblandade. Gemensamt för katastroforganisationens direktinformation och mediernas nyhetsförmedling är att realistiska hopp alltid bör understödjas och att orealistiska med bristande verklighetsförankring ska motverkas. (Lundin, 1992).

Informationssökandet ökar alltid bland allmänheten efter varningsbudskap av något slag. Förnekandereaktioner är också vanliga, men masspanik eller masshysteri är sällsynt. Masshysteri kan uppstå om informationskällorna är för många, om informationen är obekräftad eller förmedlad av grannar eller vänner (Jarlbro, 1993). I verkligheten är det sällan en bred allmänhet överreagerar på händelser av Tjernobyls eller Estonias format. Ändock har massmedierna en tendens att skildra just dessa överreaktioner som representativa för allmänhetens tillstånd. Frågan är också vem som bär det yttersta ansvaret för rapportering. Formellt är det redaktionsledningen med en redaktionschef i spetsen. Men i verkligheten måste reportererna själv ute på fältet fatta snabba beslut och handla utifrån nyhetsvärderingens principer. I fallet Estonia gällde vad som kan kallas malljournalistik. Nyheten var i all sin tragik, samtidigt enkel och överskådlig. En ”typisk nyhet” som passar medierna utmärkt. Sådana nyheter kan lätt försätta journalister i ett slags rus där mänskliga hänsyn glöms bort⁸.

Avsändarens ordbruk

På samma sätt som budet om en anhörigs bortgång ska framföras med stor känslighet, korrekthet och lyhördhet, bör också medierna välja sina ord, i text och rubrik med större omsorg. Detta hävdas i krispsykologiska studier (Fichhof mfl, 1982). Ibland framstår vissa tidningsartiklar som skrivna för alla utom de nära berörda. Men överlevande, anhöriga och vänner läser också tidningen.

Ett dilemma när det gäller ordval är att vissa begrepp i dagens språkbruk används i fel sammanhang. Ordet panik är ett sådant exempel. "Då fick jag panik" eller "då utbröt panik" har använts så ofta att när paniken väl utbryter finns inga ord kvar. Med panik menas i katastrofsammanhang en besinningslös skräck, plötslig och förlamande rädsla som får människor att önska eller försöka fly (Jarlbro, 1993). För att väcka uppmärksamhet och poängtera allvaret när katastrofen är ett faktum tar medierna ofta till makabra rubriker, blodiga bilder, eller som i fallet Expressen efter Estonia, en 60-sidig bilaga med namn och bilder av saknade eller omkomna. Att sammanställningen dessutom innehöll flera fel gjorde inte saken bättre. Expressen fälldes av PO för sin bilaga.

Ord som mental hälsa, psykiska reaktioner och psykisk ohälsa är förknippade med tabun och fördomar. Därför ska dessa och liknande termer användas måttligt och varsamt (Lundin, 1992). Ett exempel på detta finns från en av TV:s studiodiskussioner på fredagen efter Göteborgsbranden. Ett inslag visas där reportern frågar ett ögonvittne om han inte känner sig chockad, varpå pojken svarar; "Nej då, nu känner jag mig bra, men det kommer väl sen". Psykologen i studion kommenterar det hela med att pojken säkert i just detta ögonblick är inne i ett chocktillstånd - tvärtemot vad han själv tror - och att han säkert kommer att behöva kvalificerad hjälp framöver⁹. Slutsatsen bör inte betvivlas, men utifrån Lundins syn på försiktighet med de psykiatriska begreppen kan situationen i TV-inslaget ha betraktats som att pojken fick sin diagnos ställd i direktsändning.

Katastroffoffs möter oförberedda medier

"Jag skäms för att säga det, men jag känner mig drabbad av det som har hänt. Jag var ju alldeles oförberedd när jag kom till olycksplatsen". En GP-reporter gör uttalandet i en tidningsintervju kort efter brandkatastrofen i Göteborg¹⁰. Det går knappast att finna den reporter eller journalist som kände sig förberedd. Till och med räddningspersonal och polis, som kontinuerligt övar sig på katastrofsituationer, säger i utvärderingar efter branden att de denna gång kände sig oförberedd¹¹.

Att skaffa sig kunskap om det oförutsedda kan låta som en utopi, men ändå bör kunskapsfaktorn poängteras i sammanhanget. Journalistkårens kännedom om krisreaktioner och krisförlopp får antas relativt begränsad, med utgångspunkt i kursinnehållet vid landets journalistutbildningar. Dessa kunskaper är viktiga eftersom chockens ansikte är lynnigt och kan sända ut missledande signaler. Då en individ drabbas av så kallad *psychic numbing* (Enander m fl, 1993), en slags krisreaktion, "luras" journalisten att uppleva den intervjuade som sansad och kontrollerad när det i stället kan vara fråga om att personen är chockad och har drabbats av överklighetskänsla. *Psychic numbing* är en av flera k *coping-strategier*. Med coping menas det sätt på vilket individen bemöter, bemästrar och

anpassar sig till såväl inre som yttre hot (Lundin, 1992). Människors sätt att reagera vid katastrofer varierar mycket. Beteendemönstren är komplexa, men i medierna dras ofta generella slutsatser. Problemlösarna (problem-focused coping) blir till tacksamma hjältesagor. Undvikarna och förnekarna (emotion-focused coping) är lika många - kanske fler - men utan samma uppmärksamhetsvärde. Människors sätt att reagera vid katastrofer och andra olyckor varierar mycket. Variabler kan vara om situationen är klar eller oklar, påverkbar eller opåverkbar. Individens tolkning av situationen avgör vilket bemästringsmönster som används. Ett mycket komplext mönster som medierna dock drar generella slutsatser utifrån. Att söka representanter för de drabbade är därför omöjligt. Varje reaktion är unik. Problemlösarna (problem-focused coping) blir till tacksamma hjältehistorier. Undvikarna och förnekarna (emotion-focused coping) är lika många - kanske fler - men där uppstår inga hjältesagor.

Vid en klar men opåverkbar situation som Estonias förlisning är det inte ovanligt med så kallade föredömliga modellbeteenden som humor och altruistiska handlingar (Jarlbro, 1993). Det unga paret som lovade varandra en middag om de överlevde, och sedan tog ett steg rakt ut i det mörkdjupa havet, blev den romantiska saga varje tidning önskade som kontrast. I TV-inslag hette det att flickan *"...kramade om en man hon aldrig sett förut"* och *"ikväll delar de rum på Huddinge sjukhus"*, vilket underströk en möjlig romans (Nordström, 1996).

I bedömningarna av massmediepersonalens arbetsinsatser vid katastrofer är det nödvändigt att beakta deras arbetssituation. Liksom personal i krisgrupper, räddningsorganisationer och på sjukhus tillhör också journalister och fotografer de indirekt drabbade av en katastrof. Det är adekvat att ställa sig frågan i vilket tillstånd de är när de arbetar, skriver och rapporterar (Lundin, 1992).

Från händelse till nyhet

Många faktorer tillsammans påverkar hur en nyhet utformas. Reportern ute på fältet är bara en liten del av nyhetsprocessen. Därför kan bristande etik i nyhetssammanhang sällan skyllas på en enskild individ. Slutresultatet är ofta influerat av förutsättningar på olika nivåer. Samhällssystem, ekonomi, politiska intressen, nyhetskällor, allmänhetens kunskaper, organisatoriska faktorer och journalistens arbetsförhållanden spelar en central roll (Hvitfeldt, 1989). Av betydelse är också nyhetsvärderingens principer. De norska pressforskarna Östgaard och Galtung beskriver en nyhet som bestående av två huvudkomponenter: (a) identifikation och (b) sensation. Till identifikation härrör händelsens förmodade betydelse för läsaren, den kulturella närheten, intresse för eliten och personifiering. Kategorin sensation innebär att något ovanligt, oväntat med okänd utgång har hänt (Hadenius & Weibull, 1999). Det tidsmässiga avståndet är naturligtvis också av stor betydelse. En händelse som nyss inträffat eller för närvarande pågår får stort utrymme. Något som pågår under lång tid är förstås inte lika intressant.

Många gånger leder efterfrågan på lokala vinklar av en händelse till orimliga överdrifter. Så gjorde till exempel ledande svenska medier i sin rapportering från persiska viken gällande att Irak kunde förväntas sända terrorister till Sverige (Hvitfeldt, 1989). En dramaturgisk snedvridning som förflyttar händelsen till hemmaplan. Avlägsna hot framställs som näraliggande, fast detta inte är

fallet. En annan svaghet i nyhetsrapporteringen från katastrofer är dess fragmentariska karaktär. Studier från Bhopal och Tjernobyli visar att medierna ofta förenklar bilden av händelseförloppet i tre avseenden. För det första som en unik, isolerad företeelse. För det andra ges inga samband med teknologiska och sociala system i området för olyckan. Och för det tredje ges ingen vägledning till olika tolkningar av katastrofen (Nohrstedt & Nordlund, 1993).

Skenbar medieetik

Samtidigt som massmedierna ägnar mer och mer utrymme till etiska och moraliska frågoreställningar, har pressetiken under senare år paradoxalt nog blivit alltmer ifrågasatt¹². Anmälningarna till nämnder och etiska råd ökar, och många uttrycker sitt ogillande över falska intervjuer, smygtagna bilder och skamliga förslag om intervju-medverkan. Ett annat problem i den journalistiska etiken är globaliseringen av mediesituationen. Traditionellt har närheten mellan händelse och redaktion gjort att redaktionen varit varsam med bilder, namnuppgifter och annat känsligt av hänsyn till anhöriga och vänner till de drabbade. Men idag när snart varje svensk kan se CNN saknar plötsligt det geografiska avståndet betydelse. CNN och Sky Channel kunde visa närbilder av döda människor som flöt omkring i Östersjön efter Estonia-katastrofen⁸. Långt borta blir också nära, åtminstone i ett välutvecklat industriland som Sverige.

Också i vetenskapliga artiklar inom krisforskningen hamnar etiken i bakgrunden. En sammanställning av prof. Gerry Larsson (1993) på Centrum för Folkhälsoforskning i Karlstad visar att av alla vetenskapliga artiklar i tidskriften *Journal of Traumatic Stress* under 1991-93 var det bara 1% som berörde etiska frågeställningar. Mindre överraskande visar sammanställningen att 31% av artiklarna tog upp krig och annan militär miljö samt tortyr. PTSD (Post traumatic stress syndrome) blev också belyst i stor omfattning. När det gäller kris- och katastrofforskning hämtas erfarenheterna fortfarande från krig vid seklets början. En naturlig källa att ösa ur, men med nya katastrofriskområden ökar behovet av forskning på bredare front.

I pressens etiska regler står att publicisten ska vara varsam med bilder och försiktig med namn. *"Överväg noga namnpublicering som kan skada människor. Avstå från sådan publicering om inte ett uppenbart allmänintresse kräver att namn anges"*. Vidare uppmanas journalisten att respektera den personliga integriteten; *"Överväg noga publicering som kan kränka privatlivets helgd. Avstå från sådan publicitet om inte ett uppenbart allmänintresse kräver offentlig belysning"*. Tjänbarheten i reglernas tolkning är uppenbar.

Nu ska inte medierna ensammaskyllas för bristande etik. Hela samhällsklimatet och den allmänna mentaliteten accepterar en hårdare och mer skoningslös inställning till exempelvis namnpublicering (SCOOP, 4:93). Många människor tror också att de flesta journalistiska klavertramp strider mot lagar, avtal och etiska regler. Men till exempel så tar inte Radionämnden ställning till dold radioinspelning. Där är det Sveriges Radios interna regler som sätter moraliska ramar. I själva verket görs den avgörande censuren ofta görs av medierna själva, också där lagen skulle tillåta publicering.

Det faktum att svenska medier har tillgång till passbilder på alla medborgare anses i många länder stötande och oetiskt. Som i ett trollslag kan fru Perssons anonyma tillvaro och privatliv bli offentligt gods på en tidnings förstasida. Hon utelämnas helt till mediernas godtycke i ett sammanhang som av henne eller hennes anhöriga kanske upplevs negativt.

Praktisk journalistik utgår hela tiden från två motstridiga krav. Det ena är kravet på sanning, det andra gäller hänsyn till person. Inte sällan uppstår diskussioner då en publicering leder till en konflikt mellan kravet på sanning och hänsyn till en enskild person.

Att träffas innan det har hänt

Mötet mellan yrkesgrupper på olyckplatsen framstår som centralt både som förutsättning för ett gott omhändertagande av de drabbade och för resultatet av bevakningen i medierna. Här finns flera katastrofmedicinska studier som visar att bristande hänsyn - ibland kanske på grund av okunskap - direkt har försvårat räddningsarbetet (Raittila, 1996; Jarlbro, 1993). Intervjuer med ingripande räddningspersonal borde inte få ske om räddningsarbetet riskerar att bli stört. Det är också viktigt att räddningsorganisationens grupper har en realistisk syn på pressens roll och mentalitet vid rapporteringen från en stor olycksplats (Axberger, 1994).

Att representanter för de olika yrkesgrupper som verkar på olycksplatsen träffas innan olyckan är framme, kan vara ett sätt att uppnå ökad förståelse och ett mer professionellt förhållningssätt till varandras uppdrag. Vid ett seminarium om etik vid katastrofer som avhölls veckan före Göteborgsbranden hävdade företrädare för svensk kris- och katastroforganisation att det inom kommunernas krisgrupper finns ett utbrett journalistförakt¹³. Om så är fallet färgas sannolikt bemötandet av journalisterna i samband med olyckan. Ansvaret att förändra bilden åligger rimligen båda parter. Ett sätt att uppnå det goda mötet på olycksplatsen kan vara att involvera journalister i kommunernas krisgrupper på det förebyggande planet, d v s genom gemensam utbildning. Detta utan att häva mediernas oberoende ställning.

En väg mot ökad förståelse mellan yrkesgrupperna, och ett ökat professionellt förhållningssätt till varandra kan vara att involvera också massmediernas representanter i dessa katastrofgrupper. Ett preventivt samarbete skulle möjligen göra katastrofrapporteringen mer korrekt och kanske också genomförd med god eller bättre etik. Utbildning i krishantering och första hjälpen borde vara naturligt inom alla yrkesgrupper som medverkar vid olyckshändelser och katastrofer. Det anser författarna till boken "Krihantering - en handbok för vanligt folk" (1995). Larsson och Österdahl menar att lika självklart som detta ingår i utbildningen inom räddningstjänsten borde det finnas för hälso- och sjukvårdens personal, kyrkas folk, lärare och journalister.

Psykologisk debriefing eller avtraumatisering är också något som pressen skulle kunna tillämpa i större utsträckning efter katastrofrapportering. Det förekommer i måttlig - men ökande - omfattning idag, för att inte säga nästan aldrig. Debriefing, som i en enklare form kan kallas eftersnack, inleds vanligtvis med en faktaorienterad genomgång av vad var och en gjorde under arbetsinsatsen. Därefter uppmuntras deltagarna att ge uttryck för de känslor som händelsen väckt hos dem. Har händelsen

orsakat ovanligt starka känslor och reaktioner kan genomgången med fördel ledas av psykologisk eller psykiatrisk expertis (Dyregrov & Mitchell, 1988; Larsson, 1992). Till de drabbade vid en katastrof hör också räddningstjänstens och sjukvårdens personal. Vid alla händelser som upptagit stort utrymme i medierna har dessa grupper stort behov att psykologisk debriefing.

Att stora olyckor och katastrofer ställer speciella krav på hälso- och sjukvården, det finns det en allmän insikt om idag. Så kallade krisgrupper är etablerade i nära nog varje kommun, och alla stora sjukhus har katastroflednings-grupper med personal från akutvårdens somatiska och psykiatriska kliniker. På svenska sjukhus har så kallade PKL-grupper utbildats (Håkansson & Schulman, 1992). Varje grupp omfattar maximalt fem personer med psykiater, psykolog, kurator och sjukhuspräst representerade. En gruppbildning som i det praktiska arbetet snabbt blir varse att massmediernas representanter följer dem i hämlarna vart de går. En naturlig och påkallad uppgift för en journalist, men ovanligt störningsmoment för en krisgrupp under ingripande.

Under förutsättning att den enskildes integritet kan skyddas är det viktigt med en öppenhet inför samarbete med massmedierna när olyckor och katastrofer inträffar. En bindning och ett beroende som det naturligtvis kan finnas dubbla känslor inför. I huvudsak ska massmediernas funktion vara att ge nyheter, bakgrundsinformation, förklaringar till orsakssammanhang samt att ge stöd till indirekt och direkt drabbade. Regelbundna, täta och väl genomförda presskonferenser ger möjlighet att sprida viktig information och motverka ryktesspridning. I särskilda fall kan ett provisoriskt presscenter upprättas. I synnerhet de lokala, snabba och direktsändande etermedierna fungerar som ovärderliga informationscentraler med uppgift att spåra offer, kontrollera rykten, ge upplysningar och instruktioner, samt lämna officiella meddelanden till exempelvis familjemedlemmar (Nohrstedt & Nordlund, 1993). Här ska medierna uppträda som renodlade informationscentraler där självständigt journalistiskt arbete får stå tillbaka för återgivande av en trovärdig källas information. En risk vid katastrofrapportering är att snabbheten prioriteras framför saklighets- och källkontrollen med påföljd att felaktiga meddelanden når allmänheten. Vägen till olika hjälpinstanser för katastrofoffer och anhöriga förmedlas effektivast genom massmedierna. Till och med negativa tillkännagivanden som ”det finns för närvarande ingen ny information” kan vara av värde.

Saklig och relevant information kan helt enkelt medverka till att minska psykisk stress hos människor. Klara regler och instruktioner är det bästa sättet att skapa lugn och ordning. Både enskilda individer och samhället som helhet kan återfå tryggheten och omfördela sin psykiska energi mot ett framtidshopp (Lundin, 1992). Det har i några extrema fall förekommit att journalister deltagit i det operativa katastrof-arbetet. Nära samarbete mellan myndigheter och medier har realiserats vid vissa terroristhot och kidnappningar. Så har till exempel medier avsiktligt spridit desinformation för att vilseleda kidnappare. I något fall har till och med journalister deltagit i förhandlingarna mellan polis och terrorister (Nohrsetdt & Nordlund, 1993).

Lust till lärande

En tentativ genomgång av artikel- och debattfloran i facktidningen Journalisten tiden efter brandkatastrofen i Göteborg ger vid handen att intresset för det kollektiva lärandet tycks större efter brandkatastrofen i Göteborg än efter Estonias förlisning^{3,4,10,11}. Detsamma gäller en översikt av antalet debatter och diskussioner om journalistik vid katastrofer. Förklaringarna kan vara många. Möjligen har det viss betydelse att medierna vid den senaste katastrofen verkade direkt på olycksplatsen, vilket inte var fallet under Estoniakatastrofen. De egna såren blev av allt att döma större efter bevakningen i Göteborg^{4,10}. Detta kan ha påverkat efterspelet med den uppmärksamhet och självvärdering som har skett bland annat i flera nummer av tidningen Journalisten samt vid Publicistklubbens² och Journalistförbundets¹⁴ seminarier. Tanken att införa krispsykologi som kursmoment på journalistutbildningarna har framkommit vid flera tillfällen^{2,11,13,14,15} (Englund, 1995; SOU 1999:48), men också mött motreaktioner. På tidningen Journalistens debattsida antyder en skribent sarkastiskt att nästa gång larmet går; "Läs in reportern och skicka en psykolog i stället"¹⁶.

Även tidigare studier, däribland Nohrstedts och Nordlunds (1993) har visat att de flesta medier och journalister uppger ett stort intresse för att dra lärdomar och erfarenheter av tidigare rapporteringsinsatser. Många vill fördjupa kunskaperna om hot som kan drabba det svenska samhället. Nämnda medieforskare anser också att svenska journalister visar en ambition att definiera och klargöra medierollen i katastrof- och krissammanhang.

Två sidor av samma mynt

Mediernas roll vid kris och katastrof är komplex och kluven. Grovt förenklat kan yin och yang-principen återigen stå som förklaringsmodell; Massmedierna på olycksplatsen är att betrakta både som hot/hinder och som möjlighet/stöd. Funktionen varierar med katastrofens faser. Varningsperiod, katastrofperiod, rekyperiod och ambivalensperiod ställer olika krav på massmediernas personal (Jarlbro, 1993). Under arbete på fältet och i efterdyningarna - rekyperioden - uppstår de flesta konflikterna mellan journalister och offer eller räddningspersonal. Upplysningar till anhöriga under katastrofens mest akuta fas är i princip endast av godo, så länge informationen är korrekt, saklig och rätt-tidig. Till mediernas offer hör ofta de som också är katastrofens offer. Det vill säga direkt drabbade och nära anhöriga. Det är ofta i de närgångna kontakterna med dessa som medierna visar sig från den sämsta sidan.

Så länge journalisterna spar på sin granskande roll tills det akuta skedet är över, undviker de att försvåra arbetet för ansvariga organ. Risken är annars att medierna betraktas som en motpart till räddningsorganisationen (Nohrstedt och Nordlund, 1993). Samtidigt måste källkritiken vara fullständig för att otillförlitlig information inte ska läcka ut. En mycket sensitiv avvägning i varje enskilt fall är det enda rimliga att rekommendera medier i arbete under en katastrof. Balansgången mellan självständig granskning och ett beroende gentemot myndigheterna är svår. Ledstjärnan bör dock vara korrekt information som inte skadar den enskilde. I nämnda rapport framgår också att medierna oftast begränsar sin uppmärksamhet till akutfasen av katastrofen. Åtminstone är det då

rapporteringen hamnar på nyhetsplats. Påtagligt är att medierna i detta läge samarbetar med ansvariga och berörda myndigheter, mer än vad man granskar dem. Desto mer närgånget granskas enskilda, och det är också i denna katastrofens mest akuta fas som de största såren åsamkas anhöriga och andra nära berörda.

Förutom utbildning är det fallenheten för yrket som avgör graden av etik i journalistiken, anser pressetikern Hans-Gunnar Axberger (1994). Detta i ett samhälle där pressetiken har sin utgångspunkt i skyldigheten att publicera, att främja allmänhetens intresse. En pressetisk grundnorm som inte sällan kolliderar med andra högre värden. Avvägningen åligger journalisten själv, som inte bara är journalist utan också medmänniska.

Som synes i modellen på nästa sida är det lättare att hitta negativa effekter än positiva av närgången massmediebevakning vid katastrofer. Åtminstone i kvantiteten faktorer. Kvalitativt skulle bilden sannolikt se annorlunda ut. Allt det goda med nyhetsrapporteringen tas för givet, och på så sätt finns säkert många positiva faktorer (medierna som möjlighet) som inte kvantifieras. En målsättning skulle kunna vara att krympa minussidan - den nedre delen av modellen - till förmån för mediernas positiva effekt för den enskilde och allmänheten. Fler (+)faktorer skulle enligt detta synsätt vara att önska sett utifrån allmänhetens och de drabbades behov.

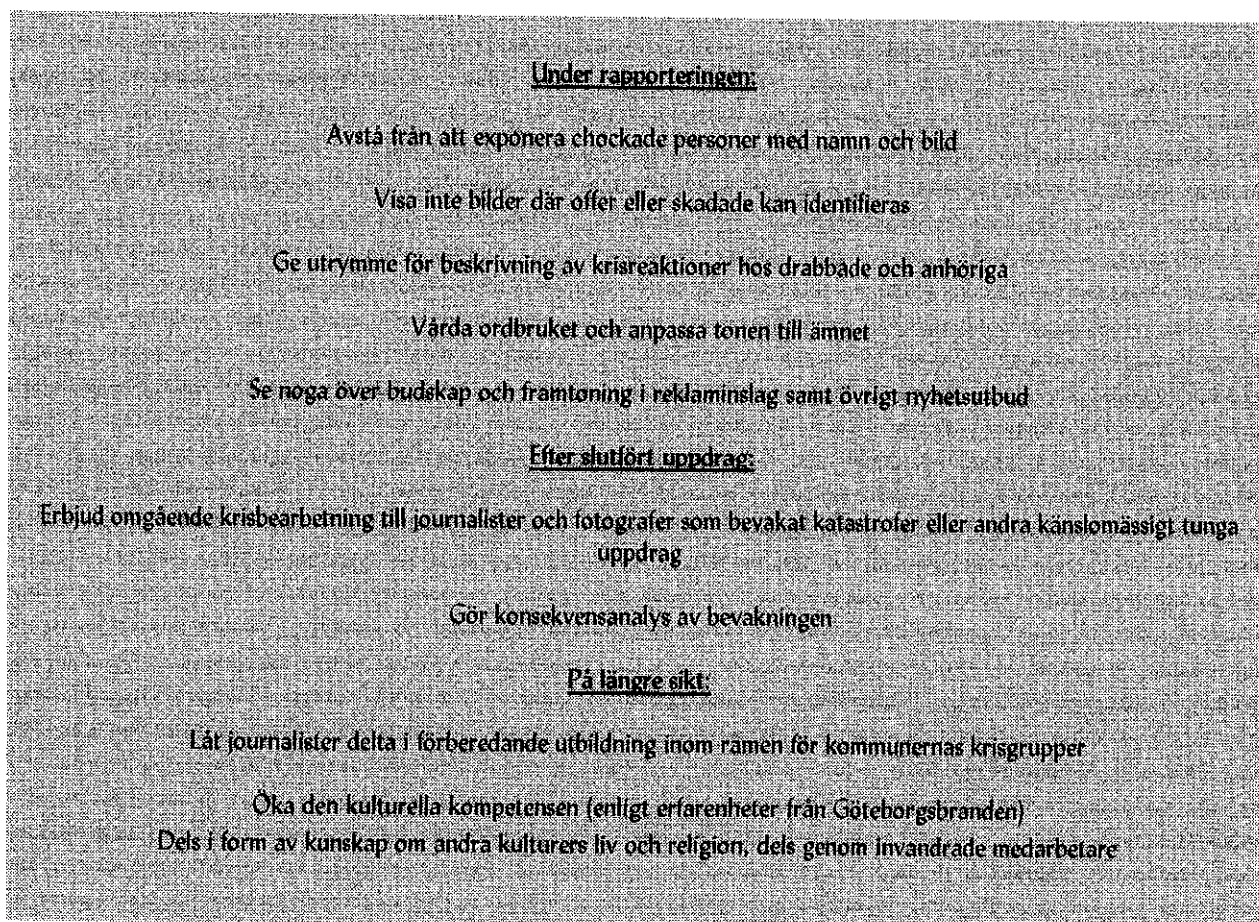
**Fig. 2 Medier på olycksplatsen - hot och möjligheter , vidareutveckling av Englund (1995).
En syntes av teorier om katastrofens och den individuella krisens faser.**

medierna som möjlighet +		
Ger i bästa fall rättidig information, som kan lindra oro	För vissa drabbade kan medie-exponering fungera som terapi	Gyllene tillfälle till förebyggande inform. om potentiella risker
Följer händelsen/skildrar verkligheten	Ger bakgrund & förklaringar Granskar omständigheter/ansvar	Terapifunktion (oavsiktlig)
Motverkar ryktesspridning genom snabba nyheter	Medv. till att minska psykisk stress hos allmänheten	
Kan i extrema fall delta i det operativa räddningsarbetet		
Katastrofperiod	Rekylperiod	Ambivalensperiod
<i>Chockfas</i>	<i>Reaktionsfas</i>	<i>bearbetningsfas</i> <i>nyorienteringsfas</i>
Bristande hänsyn försvarar räddningsarbetet	Massmedial närgångenhet kan påverka sorgelöppet negativt hos drabbade	Överdrivet sökande efter "syndaböcker"
Journalistiskt "nyhetsrus" leder till bristande etik		
Snabbhet går före saklighet		
Intervjuer med människor i chocktillstånd kan skada dem för livet		
<p>Felaktiga, dramatiserade vinklingar = fiktion Dåligt ordbruk/missbrukade ord kan skada och sára De pressetiska reglerna efterföljs inte/är för svaga Okunskap om kris- och katastrofpsykologi bidrar till oetiska handlingar Katastrofens offer = mediernas offer</p>		
medierna som hot eller hinder -		

Katastrofetik - en framtida vägvisare

Att visa vägen för framtidens katastrofjournalistik gör sig inte lätt. Ingen kommer någonsin att finna "den rätta vägen". Meningar kommer alltid att gå isär kring mediernas roll på olycksplatsen, och uppfattningarna delas om var den etiska gränsen ska gå. Dock görs här nedan en antydning till vägvisare, sprungen ur litteraturstudier samt erfarenheter från de största svenska katastroferna i modern tid. Detta är egentligen inte forskningsens roll, enligt studier av Nohrstedt och Nordlund kring mediernas roll vid kriser (1993). Ingen forskning kan ge svar på hur medierna ska agera, hävdas där. Nohrstedt och Nordlund anser att endast massmedierna/journalisterna själva kan avgöra vilken information som ska förmedlas i en aktuell situation. Nedanstående figur "Utkast till ett förslag.." antyder att de angivna riktlinjerna bygger på preliminära slutsatser som kommer att omformas under kommande forskning i ämnet. Dock kan det vara relevant att ur ett nyttoperspektiv göra en preliminär summering utav den kunskap om katastrofjournalistik som de senaste årens forskning och praxis mynnat ut i.

Fig. 3 Utkast till ett förslag om pressetiska riktlinjer vid bevakning av katastrofer och större olyckor
(Enl. Englund. Reviderade efter publicering i tidningen Journalisten nr 30:1998)

Slutord

Effekterna av mediers närvaro på en olycksplats är ett komplext och svårbelyst ämnesområde. Dock en angelägenhet för många, inte minst med tanke på det samspel med andra yrkesgrupper som krävs, och det genomslag en katastrof får i press, radio och TV. Föreliggande arbete var ett försök att skildra de många paradoxer och dilemman som mediebevakningen rymmer. Ansatsen andas en viss tvärvetenskaplighet, där krispsykologiska och katastrofmedicinska erfarenheter beaktas och sätts i samband med det journalistiska uppdragets karaktär.

Inom journalistiken är de psykologiska aspekterna på mediebevakningen av katastrofer inte studerade i så stor omfattning. Dock är krispsykologin ett väl dokumenterat forskningsfält som i större utsträckning skulle kunna tas tillvara inom medieforskningen. Bättre kunskaper i psykologi bland svenska journalister har ofta efterfrågats på senare tid, inte minst efter den stora brandkatastrofen i Göteborg. Denna introduktion till ett forskningsområde som vill spegla psykologi och journalitsik i syntes, kan betraktas som ett svar på nämnda efterfrågan.

Det kommer alltid att publiceras bilder som aldrig borde ha publicerats, och skrivna texter som aldrig borde ha skrivits. Tidsfaktorn och deadlines är en förklaring till detta, själva mediasystemet en annan. Detta ofrånkomliga faktum kan dock mildras och konsekvenserna av det lindras om kunskap kan påverka handling i någon mån.

Ett ytterligare dilemma, bland dilemman, är att vad en person betraktar som ett etiskt övertramp kanske en annan finner högst relevant och oproblematiskt. Om den som skildras i pressen finner det acceptabelt, men delar av läsekretsen anser en intervju eller bild för närgången, är det då rätt eller fel? Vem kan ta sig rätten att avgöra var gränsen går?

Denna forskningsöversikt *Katastroffjournalistikens dilemman* har sökt svara på ett stort antal frågor, men väcker lika många fler. Ett område inom medieforskningen där säkra svar är mycket svåra att finna.

Noter

- 1 Intervju med Staffan Heimersson i P6/Z-radio, "Fem i tre". 951107, kl. 15.35.
- 2 Forskningsintervju med en av Göteborgspostens fotografer, genomförd av Liselotte Englund, 990504, i ett pågående projekt om mediebevakningen i samband med brandkatastrofen i Göteborg. Uppdragsgivare: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.
- 3 Minnesanteckningar från debatt- och diskussionskväll i regi av Publicistklubben, Västra kretsen. TV-huset i Göteborg 1998-11-11.
- 4 TV-fotografen Tommy Wiberg, intervjuad i Tidningen Journalisten nr 33: 1998: *När yrkesfältet inte räckte till.*
- 5 *De ville slippa skriva om Estonia.* Tidningen Journalisten 25: 1996.
- 6 Pågående forskningsprojekt (våren och sommaren 1999) om mediebevakningen av brandkatastrofen i Göteborg, på uppdrag av Styrelsen för Psykologiskt Försvar.
- 7 Egna minnesanteckningar från TV-utsändningarna timmarna efter brandkatastrofen i Göteborg: Extrasändningar från Västnytt, SVT Göteborg, med start kl. 10.22, 1998-10-30.
- 8 *Katastrofer kan göra reportrar rusiga.* Tidningen Journalisten, 23: 1994.
- 9 Egna minnesanteckningar från TV-utsändningar efter Göteborgsbranden, 1998-10-30.
- 10 *Brandens spår. Eva Parkrud, reporter på GP, upplevde fasorna på katastrofplatsen.* Tidningen Journalisten, 18:1998.
- 11 Bandupptagning från seminarium om brandkatastrofen i Göteborg, Läkarnas Riksstämman, Göteborg, 1998-11-24.
- 12 *Moralfrågorna ökar i media. Och pressetiken blir mer ifrågasatt.* Publika relationer, 4:1994.
- 13 Minnesanteckningar från "Uppsala Psycho Trauma Days", i regi av sveriges Krispsykologiska- och Katastrofmedicinska föreningar. Uppsala 22-23 oktober, 1998.
- 14 *PO om katastrofjournalistik: Lär journalister möta chockskadade* (referat från SJF:s seminarium om katastrofjournalistik). Tidningen Journalisten, 30:1998.
- 15 *Liselotte Englund om krisjournalistik: Intervjua inte chockad!* Journalisten, 30:1998.
- 16 *Psykologen som journalist.* (Debattinlägg). Journalisten, 31:1998.

Figurförteckning

Figur 1	En jämförelse av begreppen "kris" och "nyhet".....	sid. 4
Figur 2	Medier på olycksplatsen - hot och möjligheter.....	sid. 19
Figur 3	Utkast till ett förslag om pressetiska regler vid bevakning av katastrofer och större olyckor.....	sid. 20

Referenser

- Axberger H-G. (1994). *Pressetik. Pressetiska konflikter, regler och synsätt*. Stockholm: Juristförlaget.
- Blix, A & Bech.Karlsen, J. (1990). *Hva har vi der å gjøre? Metoder og etikk i katastrofe og ulykkesjournalistikk*. Norge: Institutt for journalistikk.
- Boije Hviid, M: (1999). *Jag ville överleva. Tiden efter Estonia*. Malmö: Egnot Richters förlag.
- Cars T. (1991). *Pressetiken i praktiken. En översikt av PO/PON:s praxis*. Stockholm. Allmänna förlaget.
- Cullberg, J. (1980). *Kris och utveckling*. Stockholm: Natur och Kultur. 1980.
- Det kritiska ögonblicket*. Publicistklubbens årsbok 1999.
- Dyregrov A, Mitchell, J T. *Psykologisk debriefing*. Tidskrift för Norsk Psykologforening, 25,1998, s. 217-224.
- Ekström M, Nohrstedt, SA. (1996). *Journalistikens etiska problem*. Mediebiblioteket; Rabe'n Prisma & Svenska Journalistförbundet.
- En granskning av Estoniakatastrofen och dess följder*. SOU 1998:132. Analysgruppen för estoniakatastrofen och dess följder
- Enander A, Larsson G, Wallenius C. (1993). *Programutredning: Kris- och Katastrofforskning. Försvarets forskningsanstalt*. (FOA rapport A 50018-5.3).
- Englund, L. "Det omöjliga uppdraget" i *JMG Granskaren*. Nr 1: 1999.
- Englund, L. (1995) *Massmedierna till hjälp eller stjälp? Om journalistisk etik vid katastrofer och andra traumatiska händelser*. Artikel ingående i examinationspapper på forskarutbildningskurs i Kris- och Riskpsykologi, 5 p, vid Centrum För Folkhälsoforskning, Karlstad.
- Fichtelius, E. (1997). *Nyhetsjournalistik. Tio gyllene regler*. Sveriges Utbildningsradio AB.
- Fischhof B, Slovic P & Lichtenstein S. *Lay Foibles and expert lables in judgements about risk*. The American statistican, 36, 1982.
- Flodin, B. (1993). *Myndigheters kriskommunikation - en översikt*. Rapport 163:2, Styrelsen för Psykologiskt Försvär.

- Gröning Y. (1990). *Kärlekens pris. En berättelse om sorg*. Hedemora: Gidlunds bokförlag.
- Hadenius S, Stür E. (1992). *Hopp och fruktan. Om prognoser i några svenska medier under Irakkonflikten*. Bilden av ett krig, del 3. Stockholm: Psykologiskt Försvar, 1992. (Rapport 158:3)
- Hadenius S, Weibull L. (1999). *Massmedier. En bok om press, radio och TV*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Hagström A, Jonsson S. (1990). *En bro över mörka vatten - Om människorna bakom rubrikerna*. Uppsala: Cordia. 1990.
- Hvitfelt H. (1989). *Nyheterna och verkligheten. Byggstenar till en teori*. Göteborgs Universitet. Journalisthögskolan, 1989. (Rapport 1989:1)
- Håkansson E, Schulman A. *God investering satsa på utbildning i psykologisk och social katastrofberedskap*. Läkartidningen 1992. 89:483.
- Härstedt, K. (1995). *Det som inte kunde ske. Kent Härstedts berättelse om Estonia-katastrofen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Jarlbro G. (1993). *Krisinformation ur ett medborgarperspektiv. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar. (Rapport nr 163:3).
- Kallenberg K. (1987). *Livsåskådning i kris*. En empirisk studie. Lund: Doxa.
- Klarade vi katastrofen?* Publicistklubbens årsbok 1995.
- Larsson G. (1992). *Värdefullt för räddningspersonal att få delta i avtraumatiseringar*. Läkartidningen. 89:792.
- Larsson, G. *Aktuellt på forskningsfronten inom kris- och katastrofpsykologi*. Arbetsmaterial, 1995. Karlstad: Centrum för Folkhälsoforskning.
- Larsson G, Österdahl L. (1995). *Krishantering. En handbok för vanligt folk!* Karlstad: Statens Räddningsverk. 1995.
- Lundin T. (1992). *Traumatisk stress och personlig förlust*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lära av Estonia. Den andra rapporten och slutredovisning*. SOU 1999:48. Analysgruppen för granskning av Estoniakatastrofen och dess följder.
- Mjönes S, Goetzinger-Falk C, Stadin B. *Vi har mycket att lära oss om behandling och förebyggande av posttraumatisk stress*. Läkartidningen 1192. 89:481.

Nohrstedt, S A, Nordlund R. (1993). *Medier i kris. En forskaröversikt över mediernas roll vid kriser*. Stockholm: Psykologiskt försvar. (Rapport nr 163:4).

Nordström, Gert Z; Kühlnhorn, B-M; Marthinsen, T. (1996). *Estonia. Bilder av en katastrof*. Rapport 168-4 från Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Psykiskt och socialt omhändertagande vid stora olyckor och katastrofer. Allmänna råd från Socialstyrelsen 1991:2 (reviderad upplaga 1996).

Raittila, P. (1996). *Mediernas Estonia - Myndigheter och Massmedier som informatörer i Finland*. Rapport 168-2 från Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Spelregler för press radio och TV. Pressens samarbetsnämnd, augusti 1994.

Tema etik. Självsanering eller själv censur? SCOOP. Tidskrift för grävande journalistik. Nr 4 1993.

Är det osmakligt att leta efter syndabockar? Publicistklubbens årsbok 1995.